

L'ATEISME: DEU ÉS UNA IL·LUSIÓ

Ramon ALCOBERRO

ATEISME A GRÈCIA I ROMA

L'ateisme suposa l'existència prèvia de la religió, en la mesura que la nega. Estrictament parlant és una teoria de la modernitat; no hi ha filòsofs grecs ateu, en el sentit «modern» del terme, tot i que alguns són escèptics (Xenòfanes i el sofista Protàgores) i altres que consideren absurd parlar sobre la divinitat o fer cap pregària, simplement perquè els déus viuen en un nivell diferent als humans i no ens escolten (és el cas d'Epicur).

A Grècia existia un delictes d'ímpietat, anomenat «asebeia», que incloïa 'no creure en els déus de la ciutat' i en virtut del qual fou condemnat a mort Sòcrates. D'aquest mateix delictes va ser acusat Aristòtil a la mort d'Alexandre —i per això va fugir d'Atenes. No era, però, un delictes exactament religiós, sinó 'cívics' perquè els déus eren 'de la ciutat' i no creure-hi significava desconfiar o no creure en els valors cívics, col·lectius. Qui no creia en els déus de la ciutat renegava de la tradició dels pares i en aquest sentit era un estrany, un bord o un mal fill, més que no pas un 'ateu' en el sentit modern del mot.

El to general dels filòsofs grecs el dona la coneguda fórmula de Protàgores: «Sobre els déus no puc dir res; ni si n'hi ha, ni si no n'hi ha. Massa coses impedeixen parlar-ne, per començar l'obscuritat de la qüestió, per continuar la brevetat de la vida». En aquest sentit convé recordar que també és aliena al pensament grec qualsevol noció cristiana que vincula el pecat a la culpa. A Grècia el concepte més proper que trobem a la nostra noció de pecat és 'amartia', errada, no pas mal. I la paraula fa referència a una fletxa que no dona en el blanc, no pas a la conculcació d'una llei moral.

En el cas de Demòcrit i Epicur és obvi que no creien en un déu personal i que consideraven el món un atzar (un joc d'àtoms, més o menys atzarós). Epicur proposava viure «com un déu entre els homes», però això només vol dir viure cercant la beatitud, cercar la vida del savi sense desigs inabastables. Els déus d'Epicur viuen en els intermons còsmics, a un altre nivell, i l'únic que podem aprendre d'ells és la seva serenitat perfecta. Viure «com un déu entre els homes», significa literalment no immutar-se per res perquè una característica del diví és no tenir passions. La saviesa perfecta —la sageta que encerta la diana—, ocupa el lloc de la religió.

Lucreci, filòsof laic més que no pas ateu, a Roma, és el primer autor clarament irreligiós del qual ens ha arribat l'obra. La religió, ens explica Lucreci, neix de la por i de la ignorància. Lucreci fou el primer a dir que els humans inventen els déus per explicar el que no comprenen i per protegir-se —o això creuen ells—, dels perills que no poden enfrontar. Cosa que, constata Lucreci, només afegeix més por a la por que els aixafa.

ATEISME A L'EDAT MODERNA: LA CRÍTICA A LA IMPOSTURA

El filòsof jueu holandès Spinoza al segle XVII recupera els arguments de Lucreci i l'argumentació crítica i racionalista. Igual que Lucreci, tampoc no s'anomena ateu, sinó que identifica Déu amb la Natura «*Deus sive natura*», la natura òbviament existeix, però no és una persona (ni tres). Spinoza de fet és un naturalista. Quan

diu que la natura ho és tot vol dir —sense dir-ho directament, perquè donades les condicions polítiques no ho podia fer—, que Déu no és res.

La majoria de filòsofs del s.XVIII no són ateus. Voltaire era deista, és a dir, creia que Déu és l'ordre del cosmos, el càlcul racional de l'univers, o l'última raó que va crear l'univers en una formulació matemàtica; les divinitats històriques (Buda, Crist...) són les formes concretes i històricament inventades d'expressar aquesta creença en la divinitat que, a parer seu, existeix en tots els pobles de la terra.

La situació pel que fa als dos filòsofs més significatius del XVIII, Hume i Kant, cal matisar-la. Hume se situava a mig camí entre l'escepticisme i l'ateisme. De fet, el seu «principi de la còpia» indica que no podem conèixer res si no en tenim experiència empírica i, per tant, tampoc no podem conèixer Déu. Kant, per la seva banda era un luterà de família pietista (és a dir, que practicava una religiositat molt emotivista) i que evolucionà cap a una idea de la divinitat bàsicament racional. De fet Kant creia que la religió i la idea de càstig eren bàsicament una eina política i social per mantenir l'ordre. La por al càstig etern és un instrument que manté la moralitat.

Però a partir del s. XVIII, l'ateisme, per molt minoritari que fos al principi, va esdevenir una posició filosòfica respectable. De fet, el racionalisme i la seva exigència d'explicació racional del món obria el camí a l'ateisme, en la mesura que rebutjava tota explicació sobrenatural, —malgrat que Descartes era un catòlic convençut. L'ateisme al s. XVIII fou viscut en tota regla com una revolta: revolta contra els poderosos, revolta contra una Església que els servia i, especialment, revolta contra una concepció del món que posava la por, el pecat i el dolor al centre de la vida humana.

Les Llums van recuperar al XVIII les posicions de Lucreci. D'Holbach va escriure, per exemple: «la ignorància i la por: vet aquí els dos pilars de tota religió». I, més irònicament Diderot deia que: «el déu dels cristians fa molt cas de les pomes i poc dels seus fills» [en referència a l'arbre del bé i del mal].

Un text d'autor anònim, però segurament anterior a les Llums (potser fins i tot medieval) fou molt important en la difusió de l'ateisme al segle XVIII que es reproduí en nombrosos manuscrits. És el «Tractat dels tres impostors»: Moisès, Jesús i Mahoma hi són mostrats com tres impostors, que es presenten com a déus sense ser-ho i que gaudeixen amb la misèria humana.

Però l'ateisme més explícit fou defensat, pòstumament, per un capellà francès de la comarca de les Ardenes, Jean Meslier, 'le curée Meslier', que tancat en un petit poble provincial va escriure un text importantíssim, que ha passat a la història com a «Testament de mossèn Meslier». Sembla que va dedicar els darrers anys de la seva vida a escriure'l i a preparar-ne un petit nombre de còpies manuscrites (una de les quals finalment s'imprimí a Holanda) — i que un cop escrit el text es deixà morir de fam. Meslier denuncia que l'Església, els ric i la tirania tenen els mateixos interessos. «Tots els esclavatges s'ajuden i els homes acostumats a dir coses desraonades sobre els déus, a tremolar davant les seves verges i a obeir sense examen, ja no raonen mai més sobre res». Segons Meslier, la fe ens torna dòcils i gràcies a això el poder fa amb nosaltres el que vol. Per això la llibertat personal ha d'anar del braç amb la descreença.

Amb el pas de l'Antic Règim a la societat liberal, el concepte mateix de Déu es va transformar radicalment. El déu dels medievals i dels primers moderns es presentava com una garantia de l'ordre etern i immutable del món. Déu vindria a ser una mena de geni matemàtic, creador de les veritats eternes i garantia última de la veritat. La mateixa idea d'un 'Déu rellotger' — popularitzada per Voltaire — que pràcticament hauria 'donat corda al món', va entrar aviat en crisi. La societat

liberal és escèptica i, en conseqüència, tot allò que no es constata com a cert en el laboratori o en la pràctica, senzillament, acaba essent bandejat per innecessari.

La conseqüència immediata fou que el concepte de Déu després de la Revolució americana i de la Revolució francesa va canviar radicalment de significat. En la modernitat el concepte de Déu es va tornant cada cop més 'irracionalista', en el sentit que la prova de l'existència de Déu ja no depèn de la raó sinó de les emocions, de la sensibilitat i de la necessitat de trobar un sentit existencial (i ja no un 'ordre') en una vida que deixa de ser un relat complet i coherent per passar a ser concebuda en termes de seqüències o d'episodis sovint incoherents entre si. L'ateisme a partir d'ara ja no fa referència a deixar de creure en un Déu que és «primer motor» (concepte incoherent en física), sinó a deixar de creure en la «necessitat emocional» de creure en Ell per tal de fonamentar el sentit de la vida.

DÉU COM A ALIENACIÓ, O L'ATEISME COM A RELIGIÓ DE L'HOME: FEUERBACH

Al segle XIX, i especialment a Alemanya, l'ateisme va deixar de ser una posició filosòfica minoritària o excepcional. L'inici de l'ateisme contemporani es pot datar l'any 1841, amb la publicació de «L'essència del cristianisme» de Ludwig Feuerbach, un llibre que tingué una influència considerable sobre el jove Marx i que bàsicament és una crítica de la religió com a 'alienació'.

'Alienar-se' significa deixar de ser un mateix o perdre una cosa. Vendre una propietat és 'alienar-la' i un malalt mental és un 'alienat'. També el diccionari defineix un foraster com a 'aliè' a la gent del país. Doncs bé, per a Feuerbach, l'essència de la religió és l'alienació. L'home, explica Feuerbach, projecta fora d'ell mateix, en un ésser imaginari, la seva pròpia essència, però alliberada de les febleses que tots els humans tenim.

Feuerbach parla d'alienació perquè considera que construint un Déu transcendent, l'home es nega a si mateix; l'home es fa foraster a la naturalesa humana en la mesura que cerca una il·lusòria naturalesa divina. Aquesta «escissió de l'home amb ell mateix», que significa buscar cercar el sentit de la vida humana en la vida divina és un somni i un infantilisme segons Feuerbach.

En tota religió l'home s'adora a si mateix. L'antropomorfisme constitueix la veritat i la grandesa de la religió. Això, segons Feuerbach és especialment vàlid pel que fa al cristianisme i en particular al dogma de l'Encarnació, que expressa i al mateix temps desconeix l'important: Déu es fa home perquè els humans creuen que, en el fons, l'important és ser humà. L'home és sempre «Déu per a ell mateix» i d'aquesta manera ha pogut o ha necessitat crear un Déu que es fa home.

Per a Feuerbach desemmascarar la veritat de la religió com a humanisme alienat significa obrir el camí a un humanisme autèntic, en què la humanitat es reapropii de tot el que ha dipositat en Déu. L'ateisme es converteix en religió de l'home. «Si l'essència de l'home és per a ell l'essència suprema, aleshores des del punt de vista pràctic, la llei suprema i primera ha de ser l'amor de l'home per l'home. 'Homo homini deus est' [l'home és un déu per a l'home] —tal és el principi suprem, tal és el gir de la història universal».

DÉU COM A NARCÒTIC, O ATEISME REVOLUCIONARI: MARX

La dimensió humanista de l'ateisme es troba també en el jove Marx. Però el seu ateisme anirà essent cada cop menys religiós i més polític. «Feuerbach redueix l'essència de la religió a l'essència humana —constata Marx—. Però l'essència humana no és una abstracció inherent a l'individu aïllat. En la seva realitat és el conjunt de relacions socials». Cal, doncs, transformar la societat per alliberar

l'home. L'any 1844, quan Marx té vint-i-sis anys escriu el text que, en certa manera sintetitza el seu parer sobre el tema: «La religió és el sospir de la criatura oprimida, l'ànima d'un món sense cor, com és l'esperit de les condicions socials de les quals l'esperit està exclòs. És l'opi del poble. L'abolició de la religió en tant que felicitat il·lusòria del poble és l'exigència que formula la seva felicitat real. Exigir que el poble renunciï a fer-se il·lusions sobre la seva situació, és exigir que renunciï a una situació que té necessitat d'il·lusions». Crítica de la religió i crítica social van plegades.

DÉU COM A VERÍ, O ATEISME COM A AFIRMACIÓ DE LA VIDA

Nietzsche, que detesta el socialisme i el considera una 'moral d'esclaus', que prolonga el cristianisme, retreu que la religió projecta i potencia en Déu tots els valors, de manera que només Déu és bo, que només Ell és just, etc, —i d'aquesta manera desvaloritza l'home. La religió fa que menyspreéssim el cos, en nom d'una ànima suposadament immortal. La religió condemna la vida i ens converteix en individus tristos. En la religió, diu Nietzsche: «L'home busca un principi en nom del qual pugui menysprear l'home; inventa un altre món per poder calumniar i embrutir aquest; de fet només busca el no-res i fa d'aquest no-res, un 'Déu', una 'Veritat', cridades a jutjar i a condemnar l'existència».

La religió en Nietzsche és la victòria del ressentiment, a través del qual els febles volen culpabilitzar els forts. La religió, i en tot cas el monoteisme, és «un producte de la decadència», l'«antinòmia de la vida» i el seu «verí».

La «mort de Déu» que Nietzsche proclama no resol gaire les coses, perquè com que tots els valors han estat projectats en Déu, quan Déu mor només ens queda un món desvaloritzat, un món que és el nostre ara mateix. La religió desemboca en el nihilisme. El remei és una qüestió de «gran estil», d'amor pel que existeix, «amor fati», que ell anomena «voluntat de poder» i que implica dir sí a la vida, i capgirar en una «transvaloració de tots els valors», (especialment els d'origen judeocristià), el 'no a la vida' dels nihilistes per una joiosa afirmació creadora. És cosa nostra inventar el Superhome...

DÉU COM A IL·LUSIÓ, O L'ATEISME COM A DESIL·LUSIÓ: FREUD

Per a Freud, que mai no es va considerar filòsof, però a qui apassionava la filosofia, la fe religiosa és, en primer lloc, un símptoma. Expressa la nostra angoixa, que perllonga la de l'infant, al mateix temps que la nostra necessitat de sentir-nos protegits. Déu és «un pare transfigurat», millor i al mateix temps més potent que l'altre. Com a pare mereix respecte i obediència. Per això la gent que té fe troba més fàcil obeir les lleis i reprimir les seves pulsions (és a dir, els seus desigs inconscients). Però la fe també es perillosa per la repressió que implica.

En aquest sentit hi ha una ambivalència de la religió: d'una banda ha fet un gran servei a la civilització, perquè sense repressió dels desigs no hi ha treball en comú, ni progrés... i, per l'altra, produeix neurosi, en forma de repressió sexual, obsessió pel pecat, por a la mort, etc. La religió que prové del complex d'Èdip constitueix, en paraules de Freud, una «neurosi obsessiva universal».

En definitiva, per a Freud la religió és una il·lusió, val a dir, «una creença derivada dels desigs humans». Creure en Déu és prendre el desig per realitat. En el seu llibre 'El pervindre d'una il·lusió' (1927), va escriure: «seria certament molt bonic que hi hagués un Déu creador del món i una providència plena de bondat, un ordre moral de l'univers i una vida després de la mort; però és ben curiós que sigui exactament tot això el que podríem desitjar-nos a nosaltres mateixos».